

Причастие. Полчатхан тустың причастиелері

Причастие – иділістің сырайча хубулбинчатхан формаларның пірсі полча. Тузазы хоостыра, чоохтағда киректелчеткенінең ол пір саринаң иділіске төбй, ікінчі саринаң – пілдіріске.

Иділіске төбй сарилары:

1) причастиелер, иділістерөк чіли, **действиені** таныхтапчалар:

оолах одырча – одырчатхан оолах.

пала ікі час узаан – ікі час узаан пала;

2) причастиелернің, иділістиөк чіли, **пар:**

- залог формалары

пічік пазылған – пазылған пічік (страдательнай залог);

хызычахтар чоохтасчалар – чоохтасчатхан хызычахтар (пользығылығ залог);

кізілер газетке пазынарлар – газетке пазынар кізілер (айланыстығ залог);

- көрім формалары:

хустар усхунғаннар – усхунған хустар (иділбеен көрім);

хустар усхун парғаннар – усхун парған хустар (иділ парған көрім);

–**тус формалары.** Ол тузалары хоостыра олар төрт пөлікке чарылчалар:

а) полчатхан тус причастиелері: *үгренчеткен чииттер;*

б) ирткен тус причастиелері: *үгренген чииттер;*

в) полар тус причастиелері: *үгренер чииттер;*

г) полчатхан-полар тус причастиелері: *үгренчең чииттер;*

- итірчеткен паза итірбинчеткен формалары:

тоозылған тогыс – тоозылбаан тогыс;

тасчаң суг - таспаңаң суг;

Пілбес кізее муң чоох, пілер кізее пір чоох;

3) причастиелер, иділістерөк чіли, палғалысчатхан адалыстардан килістіре падежте турарын киректепчелер:

*үгрөнчі книгаа хынча – книгаа хынчатхан үгрөнчі (пирілгі падеж);
хызыцах пүүрдең хорых парган – пүүрдең хорых парган хызыцах
(сығынғы падеж).*

Ікінші саринаң причастиелер пілдірістерге төйлер:

1) причастиелер, пілдірістерөк чили, чоохтагда, предметтің признагы полчатхан действиені таныхтап, чарытхы полчатсалар, **хайдаг?** сурыға нандырчалар:

хуруп парган суғ (хайдаг суғ?)

тынанчаң (хайдаг?) тура.

Тиңнестірінер: *тирең (хайдаг?) суғ.*

2) причастиелер, пілдірістерөк чили, предмет тузалығ пол парзалар, падежче паза санча хубул полчалар, чоохтагда подлежащай даа, толдырығ даа, обстоятельство даа пол полчалар: *Ол минің қилгеніме (пирілгі падеж) өрінген. Бригададағылар тоғысты иртеезін тоозарынаңар (сылтағлығ падеж) чоохтасчалар. Апсах чолда турчатханнарзар (ызылғы падеж) айланған. Алығ төреенні сағыстығ ит полбассың (сөспек). Час агасты хураалахха эг (сөспек).*

Тиңнестірінер: *Маймаам өлденер (сылтағлығ падеж – сылтағ обстоятельствозы) азаам тооп парган.*

тоғынчатхан кізілер

тоғынчатханнар

Мин тоғынчатхан (хайдаг?) кізілерні көргем.

Мин тоғынчатханнарны (кемні?) көргем.

3) Предмет тузалығ причастиелер тартылғы формада сырайча хубулчалар

1 сан

көп сан

минің тоғынғаным

пістің тоғынғаныбыс

синің тоғынғаның

сірернің тоғынғаныңар

аның тоғынғаны;

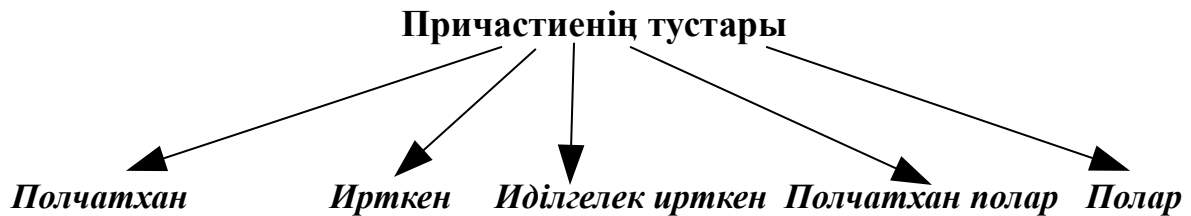
оларның тоғынғаннары

Минің сағаа пирчеем пар.

Аалчылар килеріне прайзы тимненче.

Ўргенгені пайаанынаң артых (сөспек).

Тиннестіріңер: Минің улиим институтта ўргенче.

Полчатхан тустың причастиелері

Полчатхан тустың причастиелері кізі чоохтанчатхан туста иртчеткен алай ба пасха действиенең теелістіг признак полчатхан действиені таныхтапчалар:

1) *Пу ам чаапчатхан наңмыр табырах тохтабас.* Причастиенең пілдіріл парған действе чоохтанчатхан туста иртірілче.

2) *Ол узупчатхан (полчатхан тус причастиезі) паланы усхурыбысхан* (изъявительной наклонение, ирткен тус). Усхурчатхан туста пала узупчатхан. “Узупчатхан” действе “усхурыбысхан” өөн действиенең теелістіг (палғалыстығ) полча.

Хакас тілінің грамматикаларында ўс пасха аффикстіг паза пользығлығ иділістіг полчатхан тус причастиелері көзіділчелер:

-чатхан(-четкен) (*ахчатхан суг, ылғанчатхан пала, өсчеткен агас*);

-дырған (-дірген) (*агадырған суг, ылғидырған пала, өзеддірген өзімнер*);

-иған (-иген) (*париған хустар*);

турған, одырған (пользығлығ иділістер) (*киліп одырған автобус, ўрген турған палалар*).

-Чатхан(-четкен) аффикстіг

полчатхан тус причастие формазы

-Чатхан (-четкен) аффикс иділістің толдыра (өөні гласнайға тоозылчатса) алай толдыра нимес (өөні согласнайға тоозылчатса) піріктіріс деепричастие формагына хозылча: *ойна-п-чатхан оолах, кісте-п-четкен ат, учух-чатхан хус, чүгүр-четкен хойлар.*

Пу причастиенің итірбинчеткен формагы, **-чатхан (-четкен)** хозым итірбинчеткен деепричастиее хозылып, пүтче: *тогын-мин-чатхан машина, толдырыл-бин-чатхан тогыс.*

Пу причастие чоохтагда чалгызаан алай ба поэның палғалыстың сөстерінең хада чарытхы полча: *Син өөрленчеткен күнічек осхассың (Г.К.) Суучах хазында, сөрөн танга абыттырып, ағастар салаалары өтіре көрінминчеткен түбі чох көгілбей тигірзер көр чатча (Н.П.).*

Причастие, предмет тузалығ пол парза, чоохтагда подлежащай даа, толдырығ даа, сказуемай даа, обстоятельство даа полып киректелче.

-Иған (-иген) полчатхан тус причастиезі

Ол ікі ле иділістең пүтче – **пар** паза **кил:** *тогысха париған кизілер, пеер килиген машина.* Тус хозымы **пар** иділістің өөніне көні хозылча. Пу форма чоохтанчатхан кизінің алай ба матырның харағы көзіне иртчеткен признак-действиелерні таныхтапча: *Пазыбыс көдіріп көрзебіс, ырахта париған аат ирепчі көгерчеткен хайаларзар чол тутчалар (В.Т.). Ниме-де артын салған, харга кире түзіп ала, килиген кизі тагның үстүнзер сыгып одыр (В.Коб.).*

Пар иділіс удаа, лексика тузазын чідір салып, көрім формадын пүдірерінде араласча: *сынған ағас* (иділбеен көрім) – *сын парған ағас* (иділ парған көрім). Че ағаа –**иған** аффиксті хозыбысса, ол действиенің тоозыл париғанын, улы-пазына чит париғанын таныхтапча: *хон париған* (прич.) *күн, үзіл париған аргамчы.*

Тиңнестіріңер: *Пасха аалзар көс париған кизілер.* Мында иділіс поэның өөн лексика тузазында чөрісті таныхтапча. Мында –**иған** аффикстің орнына

–чатхан хозымны турғыс саларға чарир – лексика тузазы алыспас: *Пасха аалзар кӧс парчатхан* кизилер.

-Дырған (-дiрген) аффикстіг причастие

-Дырған (-дiрген) аффикстіг причастие тус хозымы иділістің пірге деепричастие формазына хозылып, пүтче. Хатығ сӧстерге **–дырған** вариант хозылча, нымзахтарына **-дiрген**. Пүдізінең ол идӧк ікі чардыхтаң пүтче: **-дыр(<тур)+ған**: *чииттер хын-а-дырған* ырлар, *Хакасияда өз-е-дiрген* ӧзімнер, *аалда ойн-и-дырған* ойыннар, *аның түз-и-дiрген* түстері.

Пу причастиенің итірбинчеткен формазы чоғылох.

-дырған (-дiрген) аффикстіг причастие тӧӧле, хати-хати иртірілчеткен признак-действиелерні таныхтапча: *Хайхан чӧредiрген Сирток ага аннаң андар идӧк чоогын апарча (В.Т.). Сагдай хусхаҗахтар даа чазаг кизіре ойлидырған сірлең хара суга читкен (Н.Д.).*

Полызығлығ иділістер ползыинаяң пілдірілчеткен полчатхан тус

Хакас тілінде пірееде полчатхан тус причастиезі **тур, одыр, чӧр** ползызығлығ иділістер ползыинаяң пүдірілче. Ӗӧн иділіс піріктіріс деепричастиенің формазында турғызылча: *сыгып одырған кӱн, пічік пас турған хызыҗах*. Тузазы хоостыра пу форма **–чатхан (-четкен)** паза **-иған (-иген)** аффикстіг формаларға тӧӧй: *Кӧрзе, удур ойлап одырған пӱӱр – кизі сырайлығ нима, кизі тілінең тілленіп, кизі үнінең үнненібіскен... (нымахтаң).*

Тур, одыр, чӧр иділістер, модификатор полып, полчатхан тусты таныхтирға киректелчеткеннеңер, постарының лексика тузазын чідірбезе дее, **-ған** аффикстіг ирткен тус формазында олар полчатхан даа, ирткен дее тусты таныхтапчалар: *Хости турған трактор кинетін тибіребіскен. Пӧзік ағаста одырған хустар учугыбысханнар.*

Тузаланчан литература

1. Хакас тілі. Морфология. 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң. – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің изд-возы, 2004. – 220 с.
2. Грамматика хакасского языка / Под ред. Баскакова Н. А. – М.: Наука, 1975.
3. Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. – Абакан, 1948. – 124 с.
4. Карпов В.Г. К проблеме о частях речи в хакасском языке // Ежегодник Института саяно-алтайской тюркологии. Вып. V. – Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та, 2000. – С. 15-24.
5. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
6. Хакасско-русский словарь / Под ред. Баскакова Н. А. – М.: Главиздат, 1953. – 485 с.
7. Хакасско-русский словарь / Под ред. Субраковой О. В. – Новосибирск.: Наука, 2006. – 1114 с.